

Een permanente staat van crisis

Jan Breman

De berichtgeving over de economische crisis richt zich op de uitwerking ervan op het bestaan in welvaart, de toestand waarin de mensheid in ons deel van de wereld in meer of mindere mate verkeert. De werkende bevolking heeft het geloof in aanhoudende vooruitgang verloren en ook de managers van de markteconomie gaan gebukt onder de waardevermindering van het kapitaal dat zij zich met zo'n groot gemak hebben toegeëigend. Betrokkenheid op de kommer alom in eigen huis verklaart de opvallend geringe aandacht voor het verloop van de crisis en de gevolgen ervan in de ontwikkelingslanden waar het overgrote deel van de wereldbevolking leeft en werkt. De overheersende opvatting lijkt te zijn dat de teruggang daar misschien ook wel meevalt. Weliswaar zijn de groeicijfers voor landen als China en India fors gedaald, maar krimp van de economie waaronder de ontwikkelde landen gebukt gaan zou zijn uitgebleven. Die zienswijze miskent dat niet landen als geheel maar sociale klassen uitgangspunt voor analyse zou moeten zijn. In plaats van macro berekeningen over het bruto nationale product dient de verdeling ervan over rijk en arm in kaart te worden gebracht.

Vanuit deze invalshoek geredeneerd is mijn stelling dat de crisis vooral het maatschappelijk segment treft dat het meest kwetsbaar is, namelijk de enorme legers van bezitsarme, niet of nauwelijks geschoolde, onderbetaalde en weinig gerespecteerde werkers die aan de onderkant van de wereldeconomie moeten zien te overleven. Hun inschakeling in het arbeidsproces wordt als informeel aangeduid. De voornaamste kenmerken ervan zijn: los en wisselend in plaats van vast en geregeld gebruik van arbeid, geen betaling van een dagloon maar van stukwerk, een dienstverband onder een baas in een werkplaats dan wel werk voor eigen rekening en risico in de open lucht of van huis uit, geen toeslag voor overuren of bijkomende voorzieningen, het ontbreken van een contract dat de voorwaarden opsomt, geen arbeidsrechten (zoals een minimum loon, begrenzing van de lengte van de werkdag, regeling van ontslag, enz.) Tenslotte, de afwezigheid van georganiseerde belangenbehartiging op basis van collectieve actie. Deze wijze van tewerkstelling is welhaast ongemerkt tot het dominante arbeidsbestel in de wereld uitgegroeid. In India omvat het informele gebruik van arbeid thans meer dan 90 procent van de werkende bevolking.

Waarom is het ontstaan van deze losvoetige arbeidsmassa, sterk gefragmenteerd en onderling verdeeld, te danken? De eerste oorzaak is de massale uitstoot uit de landbouw en de dorpen

van arbeid die overvloedig is geworden. Het proces dat eerder in de westerse maatschappijen plaats greep herhaalt zich nu op wereldschaal. Maar de omvorming naar een industrieel-urbaan bestel dat voor de landarme en landloze boeren tot een bestaansverbetering op het noordelijk halfrond leidde blijft achterwege. Deze onderklassen proberen wel het platteland voorgoed te verlaten maar vinden bij hun aankomst in de steden geen vast en redelijk betaald werk in fabrieken en andere grootschalige bedrijven. Tekenend voor de uitblijvende waardigheid van hun bestaan zijn de sloppen waarin zij neerstrijken. De eerste melding over het informele bestel van tewerkstelling ging ervan uit dat dit terrein de functie had van een wachtkamer, een tijdelijke verblijfplaats van waaruit nieuwkomers hun weg omhoog zochten in de stedelijke arbeidsmarkt. In feite is met de opmars van de markteconomie de dynamiek in omgekeerde richting gegaan. Het vrij kleine percentage werkers dat erin was geslaagd door te dringen tot de formele sector van de economie, zich voor vast en geschoold werk had weten te kwalificeren en erin slaagde met hulp van vakbonden een hogere beloning en fatsoenlijke arbeidsvoorwaarden af te dwingen, werd door aanhangers van het neoliberalisme als leden van een zelfzuchtige arbeidselite bestempeld die ten onrechte op privileges van bescherming en bevoordeling aanspraak maakten.

De informele sector van bedrijvigheid, aanvankelijk als een voorbijgaand probleem opgevat in de route naar formalisering, werd vervolgens in de regie van de Wereldbank en andere transnationale instellingen tot motor van economische groei uitgeroepen. Flexibilisering was nu de leuze die zich richtte op ontmanteling van de arbeidswetgeving en tegenwerking van gezamenlijke belangenbehartiging. Afschaffing van minimum lonen, een onbepaalde lengte van de werkdag, geen breidel op ontslag van werknemers, beknotting of intrekking van sociale voorzieningen, het waren allemaal maatregelen tot stimulering van de productie en productiviteit waarvan, althans naar de mening van de pleitbezorgers, niet alleen kapitaal maar ook arbeid zelf zou profiteren. Het proces van informalisering dat op gang kwam betekende bijvoorbeeld het einde van de grootschalige textielindustrie in Zuid-Azië. In Ahmedabad, de stad die als het Manchester van India bekend stond, ging in de jaren negentig de ene fabriek na de andere dicht. Het werkvolk, in totaal ruim 150.000 man, kreeg op staande voet ontslag en werd zonder enige vergoeding afgedankt. De sluiting van fabrieken betekent niet dat in de stad geen textiel meer wordt geproduceerd. Maar het maken van kleding wordt voortgezet als thuiswerk of is ondergebracht in kleinschalige werkplaatsen waar de arbeidstijd de helft langer is, de lonen zijn gehalveerd en geen arbeidsrechten de kostprijs verhogen. Het afglijden van de fabriekskrachten naar laagbetaald en ongeschoold werk heeft hun huishoudingen in

een aanhoudende staat van crisis gebracht, zowel in economisch als ook in maatschappelijk opzicht. Het onderzoek dat ik naar hun verdrijving uit het paradijs heb ingesteld was het thema van mijn afscheidsrede aan de Universiteit van Amsterdam in 2001.¹

Naast mijn schets van de val van deze mensen tot ver beneden de armoedelij is er echter een heel andere lezing van de uitzetting van arbeid uit het regime van formele bedrijvigheid die sinds kort onder de publieke aandacht wordt gebracht. Daarin wordt de informele sector voorgesteld als een sociaal vangnet voor werkers die hun beschermde baan zijn kwijtgeraakt maar met veel vindingrijkheid en doorzettingsvermogen het hoofd boven water weten te houden. In een paar maanden geleden verschenen artikel in de *Wall Street Journal*, overgenomen door de NRC (27 maart jl.), wijzen woordvoerders van de Wereldbank op de geest van zelfredzaamheid waarmee mensen aan de onderkant van wat de verborgen of zwarte economie wordt genoemd kans zien te overleven.

‘Het gaat om werk buiten de ”formele” sector waarin bedrijven zich registreren bij de overheid, belasting betalen en banen aanbieden met vaste salarissen en pensioen- en gezondheidszorgvoorzieningen. De straatventers in Kaïro vallen eronder, evenals de tortillaverkopers in Mexico-Stad, de riksha bestuurders in Calcutta en de schrootverzamelaars in Jakarta.’

De boodschap is duidelijk, al deze mensen redden het best zonder dure sociale voorzieningen en zonder een beroep te doen op steun van staatswege. De meest sprekende voorbeelden in het artikel gaan over mannen en vrouwen die met hun nieuwe emplooi meer verdienen dan zij voorheen als formele sector werkers kregen. Ahmedabad, de stad van mijn onderzoek, komt uitvoerig in beeld, onder andere in de persoon van Babubhai Patni, een 58-jarige verkoopster van groenten op de markt Manek Chowk in het oude stadscentrum.

‘Ze verdient 250 rupees per dag (3,65 euro), maar dat is genoeg om haar hele gezin van negen personen te voeden, inclusief haar zoon, die onlangs zijn baan als diamantslijper verloor.’

Hoe zo genoeg? Het is beneden de helft van het bedrag dat de Wereldbank al lang geleden heeft vastgesteld als het nivo waarbeneden van excessieve armoede sprake is, namelijk 1 dollar per hoofd per dag. Met nog minder dan dat moeten de landarbeiders het doen in de dorpen van mijn veldwerk in deze deelstaat in India op dagen dat er werk voor hen is. De

¹ Jan Breman- *Op weg naar een slechter bestaan*. Vossiuspers UvA, Amsterdam 2001.

crisis waarover wij klagen is sinds jaar en dag de staat van permanent tekort voor de bezitsloze mensheid ver buiten ons zicht op de mondiale werkelijkheid.

Hoe is het deze onderklasse vergaan na de economische ineenstorting die vorig jaar inzette? Wat ik bij een recent bezoek aan de plaatsen van mijn onderzoek aantrof logenstraft het opgewekte relaas in de *Wall Street Journal* waarin de informele sector economie als oplossing voor stedelijk verval en werkloosheid wordt aangewezen. Aan de doorgeslagen flexibilisering van de arbeidsmarkt, het ontbreken van elk recht op bijstand en bescherming, is het te danken dat de diamantnijverheid in de stad Surat in korte tijd de helft van haar totale arbeidsbestand kon lozen. Maar liefst 200.000 slijpers raakten vanaf eind 2008 brodeloos. De andere helft mocht voorlopig doorwerken zij het onder verkorting van de werkweek en met aanvaarding van een drastische verlaging van het stukloon. In Surat heeft deze dramatische sanering tot tientallen zelfmoorden van ontslagen diamantslijpers geleid die met 100 euro per maand voor de meest geschoolde en best betaalde krachten in de informele sector doorgingen. Zonder werk en inkomsten kunnen zij hun verblijf in de stad niet voortzetten maar terugkeer naar de streek van herkomst biedt evenmin soulaas omdat in de plattelandseconomie voor hen geen plaats is. Wat dit reserveleger van arbeid in de gebieden van mijn onderzoek in India en Indonesië is overkomen doet zich op tenminste even grote schaal ook in China voor. Van de 120 tot 150 miljoen migranten die in de afgelopen kwart eeuw vanuit het achterland naar de steden in de kustprovincies trokken zijn volgens overheidsbronnen zo'n 10 tot 15 miljoen 'voorlopig overtollig' geraakt. Ook voor deze werklozen van de nieuwe economie zat er niets anders op dan de weg terug naar af in te slaan. Beducht voor herhaling van de arbeidsonlusten zoals bij de hervorming (lees sluiting) van de staatsbedrijven drie decennia geleden uitbraken, bracht de Chinese autoriteiten ertoe al bij voorbaat het leger te gelasten voor de handhaving van publieke rust en orde zorg te dragen.

Wat komt er terecht van de zo zeer geprezen zelfredzaamheid van informele sector werkers? Mijn bevinding is dat in een leven van crisis de grenzen aan het vermogen zich weerbaar te maken al snel zijn bereikt. De bonte stoet van scharrelaars aan de rafelrand van de economie als een menigte van kleine zelfstandigen voor te stellen die door ondernemingszin gedreven zich omhoog vechten is niet minder misleidend dan kinderen uit de krotten van Bombay als *Slumdog Millionaires* voor te stellen. Bij een recent verblijf in Ahmedabad bezocht ik weer de oude fabriekswijken waar ik een paar jaar geleden onderzoek deed en die toen al van

volksbuurten in sloppen waren veranderd.² De misère van de afvalverzamelaars tekent het bedreigde bestaan dat ik aantrof. De prijsval die na de crisis ontstond houdt in dat zij voor hun afval – oud papier, plastic, lompen en blik – van opkopers minder dan de helft krijgen van het vroegere bedrag. Vrouwen in deze beroepsgroep vertelden dat zij geen andere keus hebben dan al om drie uur 's nachts met hun zwerfronde door de stad te beginnen in plaats van om vijf uur in de ochtend. Hun kinderen hebben ze van school moeten halen niet alleen omdat zij het lesgeld niet langer kunnen opbrengen maar ook omdat meer handen nodig zijn om een dubbele dagelijkse hoeveelheid op te halen. Met hun ellende geconfronteerd valt het mij moeilijk de blijmoedige toon aan te slaan waarmee woordvoerders van de Wereldbank in de *Wall Street Journal* over het succes van de bond van werkende vrouwen in de informele economie van Ahmedabad berichten en het uitblijven van vast werk in dit milieu toeschrijven aan het lage opleidingspeil van deze mensen. Anders gezegd, hun eigen schuld als zij niet verkiezen de weg naar verbetering in te slaan. In het laatste nummer van de nieuwsbrief die de bond verspreidt ligt de nadruk op het verlies aan werk en inkomsten onder de leden. Iemand die tot het kader van de bond behoort vertelt over de wanhoop waarop zij stuitte bij huisbezoek aan Ranjanben Ashokbhai Parmar. Ze probeerde de vrouw gerust te stellen door te zeggen dat een betere tijd op komst was, maar die brak in tranen uit en riep vertwijfeld 'wie heeft ons wat je een recessie noemt bezorgd, waarom doen ze dat?' Zoals vele anderen verkeert Ranjanben in acute nood. Haar man is ziek, ze heeft vijf kinderen, moet huishuur betalen maar heeft dat geld nodig voor medicijnen van haar man. Ze is de enige kostwinner, verzamelt met haar kleine dochter schroot en verdient daarmee niet genoeg om in alles te voorzien wat het huishouden minimaal draaiende houdt. Hoe lang kan zij de kracht opbrengen dit mensonwaardig bestaan vol te houden?

Wie praat er nog over de *Millennium Doelstellingen* waarmee regeringsleiders van de rijke landen plechtig verkondigden in de nabije toekomst de armoede waarin een groot deel van de mensheid leeft tot de helft van de omvang aan het begin van deze eeuw terug te dringen. De belofte was al direct weinig geloofwaardig maar de bestrijding van de huidige crisis toont aan hoe hypocriet dit vastberaden voornemen vanaf het begin is geweest. Immers, het beleid van economisch herstel omvat niet veel meer dan een reddingsplan gericht op de solvabiliteit van kapitaal en reikt weinig verder dan dienstbaarheid aan de belangen van de mondiale midden- en hogere klassen. In de wedloop om het presidentschap sprak Obama bij gelegenheid nog

² Voor het visueel portret daarvan zie Jan Breman & Parthiv Shah – *Working in the Mill No More*. Amsterdam University Press 2004.

zijn begrip en waardering uit voor de *New Deal* waarmee Roosevelt het kapitalisme bedoelde te temmen. Van een dergelijk breed opgezet sociaal programma in de publieke ruimte ter stimulering van werkgelegenheid en koopkracht, is na Obama's verkiezing niets meer vernomen. In ons eigen land ontbreekt het eveneens aan iedere verwijzing naar het *Plan van de Arbeid* dat NVV en SDAP in de crisis van de jaren dertig in de vorige eeuw opstelden om aan de sociaal-democratische aanhang het wenkend perspectief van een andere ordening voor te houden. Maar vandaag de dag getuigt een nieuwe lichtung politici van hun trouw aan de beginselen van de markteconomie hoewel zij zich graag op hun sociaal-democratische gezindheid blijven beroepen.

Het roofookkapitalisme waarvan in de afgelopen decennia de wereldorde doortrokken is geraakt, heeft tot een aanzienlijke inkrimping van bestuur en beleid ten dienste van de gemeenschap van volken geleid. Er is dringend behoefte aan een herinrichting van het transnationale bestel die in beteugeling van private belangen en sterke uitbreiding van de publieke sfeer gestalte moet krijgen. Een verschuiving van de politieke economie in die richting is een voorwaarde voor de bevrijding van een grote achterhoede van de mensheid uit de chronische crisis die haar gevangen houdt in een achterstand die op uitsluiting dreigt uit te lopen. Het scheppen van werkgelegenheid – nee, niet alleen de aanleg van wegen maar bijvoorbeeld ook de bouw van volkswoningen, aanbod van sociale zorgvoorzieningen en bestrijding van milieuvervuiling – alsmede stijging van de prijs van informele sector arbeid die tot verhoging van haar ontbrekende koopkracht leidt zouden bijdragen aan marktwerking op een manier die ook de beter bedeelde klassen tot voordeel strekt. Formalisering van het bestaan, tewerkstelling dus op basis van formele sector voorwaarden komt de waardigheid ten goede van mensen die in de verborgen economie buiten het openbare zicht worden gehouden en moeten zien te overleven van het weinige dat voor hen overblijft. De informele sector zoals die nu opereert is niet een doorgangshuis op weg naar een beter bestaan maar heeft de functie van een bewaardepot waaruit geput wordt als en voorzover het nodig is en waarin het overbodige deel der mensheid wordt weggestopt.

Het ontbreekt aan aanwijzingen dat de economische koers wordt verlegd op een manier die de maatschappelijk insluiting van de in reserve gehouden onderklassen waarborgt. De Swaan heeft het ontstaan van de verzorgingsstaat op het westelijk halfrond aan het begin van de vorige eeuw in verband gebracht met de beducthheid van de gezeten burgerij dat uitsluiting

aan de onderkant van de samenleving op aantasting van de gevestigde orde zou uitdraaien.³ Door die vrees voor de veel omvangrijker *classe dangereuse* thans lijkt het bezittend deel van de mensheid in de wereld van nu van niet bevangen te zijn. De bevoorrechten wekken niet de indruk aan het risico van een opstand der bezitsloze horden, een explosie verzet van onderop, zwaar te tillen. Hun onbekommerdheid om voor zich zelf steeds meer te eisen staat niet los van de trend tot informalisering die op een vergaande scheeftrekking van de balans tussen arbeid en kapitaal is uitgelopen. Niet alleen zijn de kosten van tewerkstelling aan de bodem van de wereldeconomie tot het laagst mogelijke peil teruggebracht, maar fragmentatie houdt deze massa's ook onderling sterk verdeeld. Zij zijn elkaars concurrenten op een arbeidsmarkt waar het aanbod structureel groter is dan de sterk wisselende vraag ernaar en reageren hierop door te pogen zich sterk te maken langs banden van familie, gebied van herkomst, stam, kaste, godsdienst en andere primaire identiteiten die een gemeenschappelijke belangenbehartiging op basis van werk en beroep in de weg staan. Daarbij komt bovendien dat dit losgeslagen reserveleger niet de kans krijgt zich blijvend te vestigen maar gedwongen is rond te trekken in een nooit eindigende zoektocht naar vast werk dat voldoende opbrengt en naar een definitieve woonplek die uitzicht biedt op volwaardige maatschappelijk inbedding. Wat ik in zoveel woorden signaleer is de terugkeer van de sociaal-darwinistische ideologie maar nu niet binnen het kader van de nationale staat zoals tegen het einde van de negentiende eeuw maar op mondiale schaal. Volgens deze op ongelijkheid stoelende leer welke het universele recht op een menswaardig bestaan weigert te erkennen is niet armoede het probleem dat om oplossing vraagt maar zijn het de arme mensen die door hun gebrekkige uitrusting de strijd om het bestaan niet kunnen volhouden. Behept met tal van defecten gaat het in de ogen van de beter bedeeden om een onnutte onderklasse waarvoor in de wereldeconomie geen ruimte is. Hoe raken we die ballast kwijt?

Amsterdam, 2009-06-06

³ A. de Swaan – *Zorg en de staat; welzijn, onderwijs en gezondheidszorg in Europa en de Verenigde Staten in de nieuwe tijd*. Bert Bakker, Amsterdam 1989.